

**HIKMET KARČIĆ,
TORTURE, HUMILIATE, KILL: INSIDE THE
BOSNIAN SERB CAMP SYSTEM, MICHIGAN
PUBLISHING, UNIVERSITY OF MICHIGAN PRESS,
ANN ARBOR (USA) 2022, 276 STR.**

Gotovo trideset godina od završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu logori koji su u ovoj državi postojali u periodu 1992-1995. godine i dalje su gotovo u potpunosti neistražena tema. Kao alat pomoću kojeg je sproveden genocid, dio su uvijek aktuelne i jako osjetljive teme oko koje u bosanskohercegovačkom društvu, nažalost, ne postoji koncenzus. U takvoj situaciji ne iznenađuje izostanak bilo kakve podrške vlasti i nadležnih tijela istraživačima koji se bave ovom temom. Navedeno u konačnici predstavlja teško premostivu prepreku na putu izrade i publiciranja naučnih djela koja bi u predmetu interesovanja imala bosanskohercegovačke logore.

Djelo *Torture, humiliate, kill: Inside the Bosnian Serb camp system* prvi je ozbiljan i svakako hvale vrijedan pokušaj objedinjavanja dokumentacije vezane za jedan broj takvih logora. Autor, Hikmet Karčić, koji je veći dio svog naučnog djelovanja posvetio temi genocida i fenomenu njegovog negiranja, temeljio je svoje istraživanje na sudskim presudama, dokumentima nastalim od strane idejnih tvoraca i počinitelja genocida te na svjedočenjima preživjelih. Knjiga je objavljena 2022. godine od strane Michigan Publishing-a (University of Michigan Press, Ann Arbor, USA) u sklopu edicije *Ethnic Conflict: Studies in Nationality, Race and Culture*.

Glavninu knjige čini sedam poglavlja. U prvom, nazvanom *History of ethnic relations in Bosnia and Herzegovina*, uočavajući njihove uzročno-posljedične veze autor daje hronološki prikaz

ključnih dešavanja iz posljednje dvije decenije XX stoljeća, koja su u konačnici rezultirala genocidom u Bosni i Hercegovini. Kao događaji čije su posljedice doprinijele stvaranju takve političke i socijalne realnosti u kojoj je genocid uopšte bio zamisliv i izvodiv, izdvojeni su: smrt Josipa Broza Tita, buđenje velikosrpskog nacionalizma ovjekovječenog kroz objavljivanje memoranduma SANU i političko uzdizanje Slobodana Miloševića, pobjeda etno-nacionalnih stranaka na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini 1990. godine, srpsko-hrvatski dogovori o podjeli Bosne i Hercegovine, antiustavno formiranje Srpskih autonomnih oblasti i paralelnih institucija, proglašenje Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne te reakcije na održavanje Referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Posebno su naglašene uloge medija i intelektualne elite u prikazivanju muslimana kao vječnih i zakletih neprijatelja, potomaka Turaka i ustaša, odnosno "niže vrste" koja u pokušajima uspostavljanja islamske dominacije ponovo predstavlja prijetnju egzistenciji svih Srba.

"Ovo je vaš kurban i svi ćete završiti ovako" – poručio je na Vidovdan 28. juna 1992. godine muslimanskim zatvoreniciima kasniji haaški osuđenik Milan Lukić, dok su u višegradskoj sportskoj sali pretvorenoj u logor gledali kako drži odsječenu glavu svog komšije Ibri Šabanovića. Scene poput ove su u periodu od 1992. do 1995. godine postale dio bosanskohercegovačke svakodnevnice, odašiljući ponovo holokaustski eho cijelom Evropom. Autor ističe da su logori u Bosni i Hercegovini bili mjesta u kojima se sistematski proizvodila kolektivna trauma i to kao sredstvo ostvarivanja krajnjeg cilja - tzv. etničkog čišćenja. Zadatak, prema autorovom mišljenju, nije bio nužno ubiti – što se moglo lagano sprovesti u djelo – nego radije poniziti i istraumatizirati žrtve do te mjere da se preživjeli među njima nikada ne požele vratiti u svoja rodna mjesta, gdje će ih bez

imalo grižnje savjesti, nekažnjeni i slobodni dočekati ljudi koji su ih godinama mučili, izgladnjivali, zlostavljali i silovali. Nesporna je činjenica da je u ovim logorima živote izgubilo hiljade ljudi i ona svakako ne smije biti zanemarena, ali fizičko uništenje tijela, ipak, predstavlja tek zadnji čin u detaljno osmišljenom procesu unutar kojeg je proizvodnja kolektivne traume jedan od glavnih alata. Upravo je kolektivna trauma tema drugog poglavlja knjige, u kojem autor, pozivajući se na djela svjetskih istraživača genocida i brojna svjedočenja preživjelih logoraša, povlači paralele između različitih zločina genocida iz historije čovječanstva. U više navrata potvrđena je teza o logorima kao mjestima koja u posljednjih 150 godina služe za proizvodnju kolektivne traume i imaju bitnu ulogu u većini ratova i agresija, kao i teza da organizatori i počinitelji genocida kroz historiju uglavnom koriste slične metode i "uče" jedni od drugih.

Sistematska organizovanost logora u Bosni i Hercegovini između ostalog je potvrđena i njihovim postojanjem u četiri međusobno krajnje udaljena bosanskohercegovačka grada: Višegradu, Prijedoru, Bijeljini i Bileći. Činjenica da su logori u ovim gradovima uspostavljeni u isto vrijeme te da su unutar čitavog perioda svog postojanja funkcionisali na gotovo identične načine jasno ukazuje na bitnost njihove uloge u detaljno isplaniranoj genocidnoj kampanji. Po jedno poglavlje knjige posvećeno je dešavanjima u logorima u svakom od ova četiri grada.

U poglavlju posvećenom Višegradu autor se bavi sudbinom tamošnjih Bošnjaka, koja se naglo pogoršala poslije pobjede etnonacionalnih stranaka na izborima 1990. godine. Političke (ne)prilike u Jugoslaviji i svijetu u posljednjoj deceniji XX stoljeća ponudile su srpskim velikonacionalistima novu "historijsku priliku" za ujedinjenje svih Srba. Floskule o primjeni "svih demokratskih sredstava" u svrhu iskorištavanja te prilike brzo su postale prošlost, a

nove metode ostvarivanja svesrpskog ujedinjenja podrazumijevale su nasilje i masovna stradanja Bošnjaka (na pitanje Philipa Sherwella, ratnog novinara *The Telegrapha*, o planovima za muslimanski narod u Višegradu, jedan visokopozicionirani srpski vojni oficir dao je jednako kratak koliko i jeziv odgovor: oštar pokret prstom preko vrata ili univerzalni znak za klanje). Za razliku od brzo napuštene borbe demokratskim sredstvima, agresori su u nasilju bili znatno dosljedniji. Uslijedile su godine proganjanja, mučenja, silovanja i ubijanja bosanskih Muslimana, spaljivanja cijelih sela, uništavanja ogromne količine njihovog kulturno-historijskog nasljeđa, itd. Ubistva su nerijetko poprimala i ritualne karakteristike (npr. masovna klanja *Turaka* na *turskom* mostu i bacanje njihovih mrtvih tijela u rijeku Drinu), što je, posebno u simboličkom smislu, bilo u suglasju sa zadatkom izazivanja kolektivne traume. Tijela su pronalazena i dvadesetak godine kasnije.

Opisana su dešavanja iz nekoliko objekata koji su u periodu agresije pretvoreni u logore. Takvi su Osnovna škola Hasan Veletovac, hotel Vilina Vlas, Vatrogasni dom, nekadašnja vojna baza JNA Uzamnica, Mjesni ured Dobrun i Osnovna škola Orahovci. Uz metode koje su kroz ljudsku historiju postale uvriježene, u funkcionisanju ovih logora potvrđeno je i postojanje određenih ranije rijetko ili nikako zabilježenih specifičnosti. Otkup zarobljenog djeteta za novac, korištenje zarobljenika kao ljudskog štita u borbama protiv Armije Republike Bosne i Hercegovine, podvođenje žena i djevojaka od strane upravitelja logora, nezamislivi akti seksualnog zlostavljanja (silovanja, grupna silovanja, prisiljavanje članova porodice na seksualne odnose pred ostalim zatvorenicima, i sl.), prisilno iznuđivanje lažnih svjedočenja zarobljenika za inostrane medije, samo su neke od tih specifičnosti. Dok bi se njihova pojava još i mogla smatrati rezultatom stihijskog djelovanja upravitelja

logora i agresorskih vojnika, čitav niz dokazanih činjenica ukazuje i na sistematsku organizovanost akcija koje su se poduzimale u procesu osnivanja i djelovanja ovih logora. Tako je Krizni štab pod kontrolom Srpske demokratske Stranke izrađivao spiskove "ekstremista" koje se imalo transportovati u pomenute logore, a prisilne deportacije stanovništva organizovane su od strane Crvenog krsta Republike Srpske, čija prva predsjednica je bila Ljiljana Karadžić-Zelen, supruga predsjednika SDS-a, Radovana Karadžića. Izbjegli Višegrađani su javno, putem medija pod kontrolom SDS-a, pozivani da se vrate u svoj grad ukoliko žele zadržati stara radna mjesta, a po povratku bi, podrazumijeva se, bivali smaknuti ili smješteni u logore. Posebna pažnja posvećivana je eliminiranju elitnog, intelektualnog i imućnog dijela njihovog društva.

Sistematska organizovanost u sprovođenju procesa "etničkog čišćenja" još je očiglednija na primjeru Prijedora, gdje se – slično kao u Višegradu – već nakon izbora 1990. godine dalo naslutiti da srpski velikonacionalisti neće prezati od upotrebe nasilja pri ostvarivanju svojih višestoljetnih velikodržavnih ciljeva. I Prijedor je vrlo brzo obuhvaćen procesom sistematskog uklanjanja nesrpskih kadrova sa svih iole bitnih funkcija. Nije ga zaobišlo ni djelovanje SDS-ovog Kriznog štaba, kao ni jaka medijska propaganda koja je za cilj imala potpunu dehumanizaciju "vječnog muslimanskog neprijatelja". Autor je posebno naglasio ulogu *Radija Prijedor* i *Kozarskog vjesnika* u širenju lažne propagande o srpskoj ugroženosti od strane *ustaša* i *mudžahedina*. Ovi mediji ciljano su objavljivali lažne priloge o muslimanskim ljekarima koji navodno "kastričaju srpske dječake", "prisiljavaju srpske trudnice da abortiraju ako nose mušku djecu" ili čak "srpskim ženama ubrizgavaju lijekove kojim se sprječava rađanje muške djece". Masovna ubistva Muslimana u medijskim izvještajima i priložima pripisivana su – Muslimanima. Kozarski vjesnik pisao je

o "religijskom fanatizmu džihadista koji u svom slijepom vjerovanju u Allaha ubijaju čak i jedni druge".¹ S druge strane, srpska "nejač" je, baš kao i 1389. godine na Kosovo polju, bila primorana "braniti svoju slobodu". Ovakve "vijesti", kombinovane sa činjenicom da je svaki prijenos informacija iz Sarajeva planski prekinut te da je beogradska velikosrpska propaganda postala jedini izvor "informisanja" lokalnog stanovništva, pogodovale su stvaranju atmosfere u kojoj se moglo opravdati nasilno preuzimanje vlasti i sve ono što je nužno moralo da prati jedan takav proces, poput dobro poznate prijedorske epizode sa bijelim trakama. "Ako su Hitler, Staljin i Churchill imali logore, možemo i mi. Pa ipak smo u ratu!" – opravdavao je osnivanje logora Radoslav Brđanin, kasniji haaški osuđenik.

Poglavlje donosi potresne detalje o zbivanjima u prijedorskim logorima Keraterm (bivša fabrika keramike), Omarska (rudnik željeza) i Trnopolje. Činjenica da su u prva dva odvođeni muškarci, a u Trnopolje uglavnom žene i djeca, dodatno potvrđuje visok nivo organizovanosti s kojim su provedbi svojih planova pristupali tvorci i izvršitelji procesa "etničkog čišćenja", ali i tezu o kolektivnoj traumatizaciji kao jednom od glavnih oružja u ostvarenju tog cilja. Jedan dio poglavlja posvećen je i banjalučkom logoru Manjača, u koji su prijedorski zatvorenici transportovani nakon što je svjetska javnost saznala za postojanje i izvršila pritisak u cilju zatvaranja tri gore pomenuta logora. Autor je, uglavnom na osnovu haaške građe, uspio prikazati izgled i hijerarhijsku strukturu ovih logora. Barem donekle su opisani i uslovi "života" koji su preovladavali u njima: istovremeni boravak stotina zatvorenika u izrazito malim prostorijama, zbijenih jedni uz druge, bez ikakvih higijenskih sredstava, uz konstantno

¹ „Ubijali se međusobno“, *Kozarski vjesnik*, 31. 07. 1992. Cit. prema: Jasmin Medić, *Kozarski vjesnik u službi zločina, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod 1*, 2016, 480.

izgladnjivanje i mučenje, seksualno zlostavljanje kako ženskih tako i muških zatvorenika, redovni dolasci "posjetilaca" koji su imali svu slobodu izživljavanja nad zatvorenicama, itd.

Slične metode "sprječavanja genocida nad srpskim narodom": uspostavljanje SAO Birač-Semberija, formiranje Kriznog štaba SDS-a, uklanjanje nesrpskog kadra sa funkcija, ispitivanje "potencijalno opasnih ekstremista" i sl., zahvatile su i Bijeljину. Ključnu ulogu u nasilnom preuzimanju vlasti u ovom gradu (na Bajram 1. aprila 1992. godine) imali su *Tigrovi* Željka Ražnjatovića Arkana, koji su od SDS-a dobili odriješene ruke u postupanju sa bijeljinskim Bošnjacima i njihovom imovinom.

Kada je broj zarobljenika počeo predstavljati teret srpskim vojnicima, naredbom Ratka Mladića odlučeno je da se 12 km od Bijeljine, u mjestu Batković, osnuje logor. Batković je vrlo brzo postao logor u kojem je nasilno zadržavano ne samo bijeljinsko nego i nesrpsko stanovništvo iz Brčkog, Kalesije, Lopara, Zvornika, Živinica, Rogatice, Prijedora, Sanskog Mosta, Sokoca, Ugljevika i Vlasenice. Zatvorenici su već pri ulasku obavezno bivali izloženi brutalnom zlostavljanju od strane stražara. Boravak u krajnje nehumanim uslovima za neke od njih potrajao je i po nekoliko godina (Batković je funkcionisao do 1995. godine). Osim boravka u neuslovnim prostorijama, konstantnog mučenja i zlostavljanja, prisiljavanja na međusobne fizičke obračune i seksualne odnose, raznih oblika ponižavanja (npr. zatvorenici su riječ mogli dobiti jedino podižući tri prsta i ponizno tražeći dozvolu stražara riječima "Gospodine srpski vojnici, mogu li Vam se obratiti?"), zatvorenici su bili korišteni i za kopanje rovova na borbenim linijama, za uklanjanje mina, kao ljudski štit, pa čak i kao robovi na imanjima lokalnih srpskih zemljoposjednika. U takvoj situaciji, jedan od vidova borbe za preživljavanje bila je i prinudna promjena vjere. Pored religijske

konverzije, poglavlje o Bijeljini donosi i podatke o samom otkrivanju logora od strane američkog novinara Petera Maasa, o njegovoj organizacionoj strukturi, o posjetama logoru od strane Međunarodnog odbora Crvenog krsta, o fenomenu kupovanja vlastite slobode, o nastanku masovnih grobnica, itd.

Posebno poglavlje posvećeno je logorima u Bileći, istočno-hercegovačkom gradu u kojem je srpsko stanovništvo prije agresije bilo u izrazitoj većini. Preuzimanje vlasti od strane SDS-a stoga nije naišlo na ikakav otpor. Pa ipak, na početku agresije nesrpskom je življu bilo zabranjeno napustiti Bileću. Specijalna jedinica "Bilećki dobrovoljci" dobila je od političkog vrha SDS-a zaduženje odvoditi nesrpsko stanovništvo u novoformirane logore: vojnu bazu Moša Pijade, prostorije Službe javne bezbjednosti, Đačkog doma i zatvora, gdje su u početku boravili zajedno sa ratnim zarobljenicima iz Dubrovnika. Kuće zarobljenih Bošnjaka su uglavnom naseljavane lokalnim ili novopridošlim srpskim stanovništvom.

Zarobljenici u bilećkim logorima nisu zadržavani dugo i iz njih su najčešće transportovani u druge logore ili razmijenjivani. Ali i za vrijeme kratkog boravka konstantno su mučeni, premlaćivani, zlostavljani i ubijani na krajnje degradirajuće i nehumane načine. Higijenski uslovi u ovim logorima bili su katastrofalni: desetine zatvorenika držani su u malim prostorijama, bez prava na korištenje sapuna, šampona, paste za zube niti bilo kakvih drugih higijenskih proizvoda. Sedmice i mjeseci su provodili u istoj odjeći u kojoj su zarobljeni, ponekada na preko 40 stepeni celzijusa, sa obavezno zatvorenim prozorima. Poglavlje, kao i tri prethodna, donosi potresne dijelove iz svjedočenja preživjelih logoraša te podatke o organizacionoj strukturi logora.

Autor ističe da za razliku od većine drugih logora oni pod vodstvom bosanskih Srba nisu za nužne ciljeve imali ubistva,

političku korekciju ili izolaciju zarobljenika (neki logori, posebno u Višegradu i Bileći, funkcionisali su doslovno u centru grada, okruženi slobodnim stanovništvom). Prisilni rad također je bio prisutan u znatno manjoj mjeri nego drugdje. Izostanak ovih elemenata svakako ne znači da su logori u Bosni i Hercegovini bili manje brutalni. Naprotiv, mučenja, silovanja, seksualno zlostavljanje i ubistva su pojave koje su ovdje dosegle svoj vrhunac pa ih istraživači najčešće spominju kao jednu od specifičnosti bosanskohercegovačkih logora. Druga specifičnost ogleda se u intimnosti zločina, odnosno činjenici da su se zločinci i žrtve međusobno odlično poznavali. Treća je postojanje primarnih, sekundarnih pa i tercijarnih masovnih grobnica u koje su odlagana i naknadno – u cilju prikrivanja prvobitnih zločina – prekopavana tijela ubijenih.

Knjiga donosi i tabelarne prikaze demografskih promjena koje su se dogodile u Višegradu, Prijedoru, Bijeljini i Bileći u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, a koje daju tačan odgovor na pitanje da li je proces genocida, u kojem su logori imali ključnu ulogu, polučio uspjeh za one koji su ga počinili. Pritisak inostrane javnosti bio je svojevremeno dovoljan da se većina logora zatvori, ali ne i da se ciljevi onih koji su ih uspostavili ne ostvare. Danas, trideset godina poslije, situacija nije ništa bolja i pritisak dijela domaće i inostrane javnosti ne uspijeva privoliti počinitelje genocida i one koji ih slijepo slijede da isti priznaju ili se od njega ograde. U takvoj situaciji se u manjem bosanskohercegovačkom entitetu značaj logora konstantno umanjuje, a nerijetko se u pitanje dovodi i njihovo postojanje. Preživjele žrtve u svojim pokušajima minimalnog zadovoljenja pravde i danas prolaze kroz specifičan vid golgote: njihovi procesi na sudovima u Republici Srpskoj obično traju godinama, pri čemu im se nameće plaćanje enormno visokih sudskih troškova. Kada nisu u stanju da ih plate, oduzima im se imovina. Entitetske vlasti ne

dozvoljavaju ni podizanje spomenika na mjestima na kojima su nekada postojali logori. Da stvar bude bolnija, u Trnopolju je podignut spomenik palim srpskim vojnicima, u Višegradu spomenik ruskim dobrovoljcima koji su učestvovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, u Banja Luci spomenik Peteru Handkeu, austrijskom književniku koji otvoreno podržava ideju Velike Srbije i negira genocid u Bosni i Hercegovini, itd.

Objektima koji su u Višegradu, Prijedoru, Bijeljini i Bileći služili kao logori u međuvremenu je vraćena njihova prvobitna svrha. Osnovna škola Hasan Veletovac u Višegradu preimenovana je i danas nosi naziv po Vuku Karadžiću. Kao posebno jeziv detalj autor iznosi činjenicu da su je srpski osnovci pohađali već 1992. godine, dakle netom poslije zatvaranja logora koji je funkcionisao u njenim prostorijama, kada su one bile poprište masovnih mučenja, silovanja, zlostavljanja, klanja i ubijanja nesrpskog stanovništva. Hotel Vilina Vlas, u kojem je 1992. godine planski, "*kako bi bile oplodene srpskim sjemenom*",² silovano preko 200 Bošnjakinja, 2020. godine je postao jedan od hotela u kojem odmor poklanjanjem turističkih vaučera sufinansira Ministarstvo trgovine i turizma Republike Srpske. Vjerno slijedeći dobro trasirani put potpunog neukusa i u odsustvu bilo kakve empatije za patnju svojih komšija, lokalne vlasti su kampanju podjele ovih vaučera započele na isti dan kada višegradski Bošnjaci obilježavaju godišnjicu smrti 140 svojih sugrađana, uglavnom žena i djece, koji su 1992. godine živi spaljeni u dvije višegradske kuće.

U vremenu buktanja historijskog revizionizma, kada je falsifikovanje istine postalo dominatna i opšteprihvaćena pojava unutar *mainstream* kulture i medija, ali i dio zvaničnih državnih politika, objavljivanje djela kakvo je *Torture, humiliate, kill: Inside the*

² Edina Bećirević, *Genocide on the Drina River*, Yale University Press, 2014, 117.

Bosnian Serb camp system nosi poseban značaj. Argumentovana borba protiv revizionista historije je nešto što je našem društvu prijeko potrebno i što će, tako se nažalost čini, u predstojećim godinama da nam bude još potrebnije. Činjenica da je djelo pisano na engleskom jeziku vrijedno je dodatne pohvale i predstavlja iskorak u pomenutoj borbi čineći istinu dostupnijom širem krugu čitalaca. Autor je ovom knjigom postavio dobre temelje za buduća istraživanja, prvenstveno historičara i pravnika, koja bi se odnosila i na druge bosanskohercegovačke logore. Imajući u vidu tužnu ali nepobitnu spoznaju da je upravo u Bosni i Hercegovini revizionizam pustio najjače korijene, knjigu bi svakako bilo preporučeno prevesti i na bosanski jezik. Obrazovni sistemi koji ne dozvoljavaju izučavanje historijskih istina već su iznjedrili nekoliko generacija ne samo učenika i studenata nego i aktuelnih i budućih političkih lidera u Bosni i Hercegovini i regionu. Knjige poput ove, bazirane isključivo na pravno dokazanim činjenicama, sigurno im mogu biti od koristi.

Emil Mujkić

Student II ciklusa studija Odsjeka za historiju,
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

